

dr Katarzyna Wałęcka-Matyja

Instytut Psychologii, Wydział Nauk o Wychowaniu, Uniwersytet Łódzki

Wsparcie rodzin przeżywających problemy i mających trudności w prawidłowym funkcjonowaniu

1. Wprowadzenie

Rodzina podlega znacznym przeobrażeniom zarówno w zakresie struktury, jak i podejmowanych przez jej członków ról i pełnionych funkcji. Wynika to głównie z przemian zachodzących w rodzinach tradycyjnych, które zmieniają się zgodnie z założeniami hipotezy konwergencji w rodziny współczesne, funkcjonujące według zasad *modelu niezależności*.

Pojęcie *ról rodzinnych* ściśle wiąże się z poziomem realizacji poszczególnych funkcji rodziny, dlatego też zostanie omówione w pierwszej kolejności. Ustalone, powtarzające się wzorce zachowań określonych osób mają bowiem istotne znaczenie dla zaspakajania potrzeb członków rodziny.

W literaturze przedmiotu pojęcie *funkcji rodziny* ujmowane jest w sposób heterogeniczny. Odmienność interpretacji omawianego zagadnienia można zauważyć w klasyfikacjach funkcji rodziny z perspektywy autorów reprezentujących różne dyscypliny naukowe (socjologia, pedagogika, psychologia). Skoncentrowałam się jednak na psychologicznych ujęciach funkcji rodziny, wskazując na podobieństwa i różnice występujące między nimi.

Funkcje systemu rodzinnego obejmujące swym zakresem wszystkie dziedziny życia rodzinnego nieuchronnie podlegają procesom modyfikacji w kolejnych fazach rozwoju rodziny. W aspekcie psychologicznym znaczący jest fakt, iż sposób wywiązywania się członków rodziny z obowiązków ma istotne znaczenie dla jakości więzi między osobami tworzącymi system rodzinny. Zakłócenia w realizacji choćby jednej z funkcji powodują na ogół przejściową lub dłuższą dysfunkcjonalność rodziny.

Współcześnie, mimo że rodzina nadal zajmuje wysokie miejsce w hierarchii deklarowanych powszechnie wartości, uwidacznia się w niej wiele niepożądanych zmian i zagrożeń przybierających różne oblicza patologii społecznych. Coraz więcej rodzin nie jest w stanie prawidłowo realizować swoich podstawowych funkcji i przez to zapewnić swym członkom dobrych warunków do rozwoju. Wiedza o wewnątrzrodzinnych oraz zewnątrzrodzinnych

determinantach określających poziom realizacji psychologicznych funkcji rodziny potencjalnie przyczynia się do poprawy jakości życia człowieka. Wszelkie bowiem nieprawidłowości w funkcjonowaniu rodziny przekładają się na doświadczenia życiowe, przeżywane emocje i zachowania jej członków.

W ostatniej części ekspertyzy przedstawiłam obszary profilaktyki powstawania zagrożeń życia rodzinnego, idee pomocy rodzinom dysfunkcyjnym oraz przykłady dobrych praktyk w radzeniu sobie z problemami,

Prezentując najważniejsze kwestie dotyczące podjętej problematyki z zakresu psychologii rodziny, będę odwoływać się głównie do krajowej literatury przedmiotu i do badań statystycznych, prezentujących obraz danego zjawiska w Polsce. W ekspertyzie ograniczę się tylko do przedstawienia w syntetyczny sposób kilku najważniejszych, kluczowych aspektów dotyczących prawidłowego, jak i zagrożonego funkcjonowania życia rodzinnego, zwracając uwagę działania profilaktyczne oraz korygujące.

2. Współczesne ujęcie i rola rodziny

W psychologii rodzina jest najczęściej ujmowana jako *podstawowa grupa społeczna* z uwagi na relacje, stosunki oraz typy zależności między poszczególnymi członkami rodziny.

Rodzina jest postrzegana także jako *instytucja społeczna* ze względu na odpowiedzialność za dziecko, usankcjonowaną przepisami prawnymi zawartymi głównie w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym. Instytucjonalizm rodziny przejawia się także przy wielu innych okazjach. Wskazują na to rozliczne akty prawne; kodeks cywilny- dziedziczenie ustawowe, kodeks karny- zwolnienie od zeznań mogących zaszkodzić osobie blisko spokrewnionej itp. Przywileje rodzinne zostały zawarte od Konstytucji po ustawodawstwo socjalne.

Stanowiąc środowisko, w którym podstawą wszelkich kontaktów jest naturalna przynależność i więź emocjonalna, rodzina jest również ujmowana jako *prymarne środowisko wychowawcze*. Dziecko ma możliwość obserwacji wzorów coraz bardziej złożonej aktywności, zarówno we współdziałaniu lub pod bezpośrednim kierownictwem osób, które posiadają wiedzę i umiejętności jeszcze przez dziecko nieopanowane i z którymi ma ono ukształtowane pozytywne stosunki emocjonalne (Bronfenbrenner, 1979).

Tradycyjne ujęcie rodziny zakłada, że tworzą ją żyjący we wspólnocie kobieta i mężczyzna, będący małżeństwem, wychowujący swe biologiczne, a czasami adoptowane dzieci. Już ponad 60 lat temu, antropolog i socjolog G. Murdock opisał rodzinę jako wspólnie zamieszkującą grupę społeczną, składającą się z osób dorosłych obojga płci, utrzymujących społecznie

zatwierdzone relacje seksualne oraz z jednego lub więcej dzieci, własnych lub adoptowanych. Tak rozumiana rodzina spełniała cztery główne funkcje: seksualną, reprodukcyjną, socjalizacyjną oraz ekonomiczną (Murdock, 1949).

W obecnych czasach koncepcja rodziny uległa znaczącej zmianie, co wynika z zachodzących przemian dokonujących się w sferze organizacji i funkcjonowania rodziny. W świetle poglądu, iż rodzina nuklearna nie jest już jedyną, akceptowalną, opisującą rzeczywistość społeczną oraz obowiązującą formą rodziny badacze zajmujący się rodziną postulują nawet, by zrezygnować z archaizmu, jaki stanowi termin *rodzina tradycyjna*¹. Jest to coraz rzadziej występująca instytucja społeczna, szczególnie w krajach wysoko rozwiniętych. Podkreśla się, że choć ewolucja małżeństwa i rodziny zachodzi na całym świecie, to zmiany, którym podlega rodzina przebiegają szybciej w krajach o wysokim wskaźniku dobrobytu, otwartych na przemiany społeczne, gdzie respektowane są prawa człowieka, równouprawnienie kobiet, dostęp do edukacji dla obu płci itp. W krajach wolniej rozwijających się utrzymuje się tendencja do funkcjonowania rodzin o charakterze tradycyjnym, gdzie istnieje wyraźny podział ról wyznaczony przynależnością płciową, preferowanie dużej liczby dzieci, przywiązanie do tradycyjnych autorytetów. Czynniki takie jak zideologizowana polityka, religia, stałe, wzajemne kontakty między członkami rodziny oraz akceptowany w danej społeczności model rodziny wpływają wzmacniająco na jej spójność (Tyszka, 2001).

Precyzyjne określenie pojęcia „rodzina” stanowi intelektualne wyzwanie dla przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Wynika to z różnorodności jej form i ciągłych przemian, którym podlega.

Aktualnie badania nad procesami i zjawiskami zachodzącymi w rodzinie, oddające ich pełnię oraz złożoność wymagają *ujęcia systemowego*, które współcześnie jest uznawane za dominujące. Ogólna teoria systemów, której twórcą był L. von Bertalanffy (1984) stanowi próbę oglądu zjawisk naturalnych jako hierarchii systemów, z których każdy jest jednocześnie częścią większego systemu i zbiorem systemów podrzędnych. Zgodnie z ogólną teorią systemów człowiek jest tu traktowany jako element różnych systemów, np. rodziny, w obrębie których stanowi część podsystemów, np. podsystem dzieci. Jednostka aktywnie oddziałuje na członków grupy rodzinnej, z którymi nawiązuje interakcje i sama także podlega oddziaływaniom ze strony tych osób. Oddziaływanie to odbywa się za pośrednictwem

---

¹*Rodzina tradycyjna* - to specyficzny typ rodziny, gdzie władzę decyzyjną i sprawczą posiada ojciec będący jednocześnie żywicielem i reprezentantem rodziny na zewnątrz. Matka zaś zajmuje się wychowywaniem potomstwa oraz domem (Janicka, 2011).

zachowań komunikacyjnych charakterze cyrkularnym. Zatem podejmując próbę zrozumienia zachowań ludzi należy rozpatrywać je w ramach określonego systemu społecznego, np. interakcji z innymi członkami rodziny (Liberska, 2011).

W ujęciu systemowym rodzina stanowi całość, a zmiany każdego z elementów w tym systemie zależą od wszystkich pozostałych. Sytuacja, w której zmianom ulegają warunki wewnętrzne lub zewnętrzne systemu rodzinnego, zmusza całą rodzinę do podjęcia działań o charakterze przystosowawczym, umożliwiającym prawidłowe funkcjonowanie. W odniesieniu do rodziny sytuacja powyższa ma miejsce, gdy np. dochodzi do rozwodu rodziców, utraty pracy czy zdrowia osoby z rodziny. Należy zatem oczekiwać, iż takie wydarzenia spowodują głębokie zmiany w funkcjonowaniu pozostałych osób w rodzinie, traktowanej jako całość. Dotyczą one podejmowania przez członków rodziny nowych ról rodzinnych i wynikających z nich funkcji. Zmiany tego typu są tym większe, im utrata bądź zysk, w nowej dla rodziny sytuacji dotyczy podsystemu centralnego, jaki stanowią rodzice. Następuje wtedy zachwianie dotychczasowego wzorca zachowań i poszukiwanie nowego, lepiej pasującego do aktualnych warunków (Minuchin, 1988).

W każdej rodzinie poszczególni jej członkowie przypisani są do pewnych ról, takich jak dziecko, rodzeństwo, wnuki. Z określonymi rolami wiążą się społeczne oraz rodzinne oczekiwania, co do sposobu ich realizacji, na przykład, rodzice powinni uczyć, dbać o porządek, zapewniać dzieciom poczucie bezpieczeństwa, a dzieci mają współpracować i szanować swoich rodziców. Poszczególne osoby mogą pełnić po kilka ról w rodzinie, bowiem role rodzinne zmieniają się w zależności od etapu życia rodzinnego i wieku danej osoby. Role rodzinne są niezwykle ważne dla *zdrowego* funkcjonowania rodziny. Większość badaczy zgadza się, że ustanowienie jasnych ról w rodzinie bezpośrednio wiąże się ze zdolnością rodziny do radzenia sobie z wydarzeniami o charakterze nienormatywnym, jak i z wydarzeniami normatywnymi (Rostowska, Rostowski, 2011).

Członkowie rodziny mają do spełnienia **role** zarówno ***o charakterze instrumentalnym***, jak również ***afektywnym***. Każdy bowiem pełni ważną funkcję w utrzymaniu prawidłowego (zdrowego) funkcjonowania systemu rodzinnego. *Role instrumentalne* dotyczą świadczenia zasobów fizycznych (np. żywność, odzież i schronienie), podejmowania decyzji oraz zarządzania systemem rodzinnym. Natomiast *role afektywne* istnieją, aby członkom rodziny zapewnić wsparcie emocjonalne. Oba typy ról rodzinnych muszą być obecne, by rodzina mogła dobrze funkcjonować (Epstein i in., 1993).

W prawidłowo funkcjonujących rodzinach podział ról rodzinnych (przydział obowiązków w rodzinie) odbywa się w sposób, który nie powoduje poczucia ***przeciążenia rolami***

poszczególnych jej członków. Czują się oni odpowiedzialni za wykonanie zadania przypisanego do danej roli. W *zdrowych* rodzinach istnieją procedury, które gwarantują spełnianie niezbędnych funkcji w systemie rodzinnym. Przykład może stanowić sytuacja, w której rodzice rozumieją, że są odpowiedzialni za dyscyplinowanie swoich dzieci. Wiedzą bowiem, że brak właściwie sprawowanej roli rodzicielskiej spowoduje problemy z zachowaniem dzieci, które będą działały zakłócająco na zdolność rodziny do dobrego funkcjonowania.

3. Pojęcie i charakterystyka funkcji rodziny

Rodzina jako system definiowana jest najczęściej w dwóch głównych aspektach: struktury i funkcji. *Funkcje rodziny* pozostają we wzajemnych oddziaływaniach ze strukturą rodziny (tj. z układem ról i pozycji społecznych zajmowanych przez poszczególnych członków rodziny, charakterem oraz konfiguracją relacji interpersonalnych) oraz rodzajem więzi między osobami tworzącymi system rodzinny.

W psychologii autorką, która jako jedna z pierwszych podjęła zagadnienie funkcji rodziny była Maria Ziemska. Zajmowała ona podobne stanowisko jak Z. Tyszka (por. Tyszka, 2003), łącząc pojęcie rodziny z pojęciem jej zadań, wypełnianych na rzecz członków rodziny, jak i całego społeczeństwa. Według M. Ziemskiej (1986) podstawowe funkcje stanowią predyktory zadań rodziny, a także ją konstytuują. Z istnieniem rodziny związane jest bowiem realizowanie jej głównych zadań, zawartych w funkcjach, adekwatnie do etapu życia rodziny.

W ramach funkcji rodziny M. Ziemska (1986) wyróżniła następujące: ***funkcja prokreacyjna, funkcja zarobkowa (ekonomiczna), funkcja opiekuńczo-wychowawcza, funkcja socjalizacyjna oraz funkcja psychohigieniczna.***

Funkcja prokreacyjna obejmuje zarówno działania mające na celu zapewnienie ciągłości społeczeństwa, jak i gwarantuje małżonkom zaspokojenie potrzeb o charakterze intymnym w sposób społecznie akceptowany.

Istotą ***funkcji zarobkowej*** jest wykonywanie pracy zarobkowej oraz uzyskiwanie z niej środków pieniężnych służących zaspokajaniu potrzeb ekonomicznych. Zagwarantowanie wszystkim członkom rodziny codziennych usług, do których zaliczane są: wyżywienie, dbanie o czystość mieszkania, zapewnianie odzieży, itp. oraz zagwarantowanie opieki tym członkom, którzy nie są w stanie w pełni o siebie zadbać, np. z powodu wieku lub choroby jest charakterystyczne dla ***funkcji opiekuńczo-wychowawczej***. Rola rodziny polega na

zaspokajaniu zarówno potrzeb bytowych i opiekuńczych jej członków, a także potrzeby troszczenia się o innych oraz doznawania opieki.

Omawiając istotę **funkcji socjalizacyjnej** wskazuje się na proces uczenia się dzieci od osób z ich najbliższego otoczenia. W efekcie młode pokolenie staje się często lustrzanym odbiciem swoich rodziców. Rodzice przekazują potomkom system wartości, wzory zachowania, komunikowania się, obyczaje, zasady moralne oraz kulturę.

Realizacja ostatniej z wymienionych przez M. Ziemińską funkcji – **psychohigienicznej** umożliwia wszystkim członkom rodziny odpowiedni rozwój psychiczny. Prawidłowa realizacja tejże funkcji przez rodzinę przyczynia się do kształtowania u jednostek adekwatnego poczucia własnej wartości, celów życiowych oraz umiejętności doświadczania harmonii relacjach z innymi ludźmi.

Przedstawiona klasyfikacja funkcji rodziny M. Ziemińskiej ma charakter umowny, nienormatywny. Inni autorzy (Rostowska, 2009; Wałęcka-Matyja, 2014) przedstawiają nieco odmienne klasyfikacje funkcji rodziny, w zależności od wartości oraz znaczenia jakie im przypisują.

Zadaniem T. Rostowskiej (2009) w klasyfikacjach obrazujących zróżnicowane i liczne funkcje rodziny często pomijana jest **edukacyjna funkcja rodziny**. Zwykle jest ona wiązana z funkcją wychowawczą. Jednak z psychologicznego punktu widzenia nie istnieją ku temu podstawy, bowiem choć edukacyjna funkcja rodziny pozostaje w związku z procesem wychowania, to przedmiotowo i zadaniowo sięga poza jego zakres. Prawidłowy przebieg procesu edukacji w okresie wczesnej ontogenezy stanowi podstawę dla właściwie przebiegającego procesu edukacji szkolnej. To dzięki edukacji rodzinnej dziecko w momencie rozpoczęcia nauki szkolnej posiada fundamentalną wiedzę o świecie, potrafi się skutecznie komunikować, stosunkowo dobrze funkcjonować w grupie, zna normy i zasady postępowania moralnego oraz coraz lepiej potrafi panować nad swymi emocjami. Podkreśla się, że wraz z chwilą podjęcia przez dziecko nauki w szkole edukacyjna funkcja rodziny nie zanika. Nadal istnieje, choć zmienia się jej rola. Z pozycji wiodącej funkcja edukacyjna rodziny zmienia status na wspomagającą proces edukacji programowej i uporządkowanej, za który odpowiedzialne jest głównie środowisko szkolne oraz uczeń. Rodzice nadal uczestniczą w tym procesie, chociażby poprzez świadczenie dziecku pomocy przy odrabianiu lekcji, rozmawiając z nim na różne tematy, odpowiadając na pytania o naturę świata i człowieka. Celem edukacyjnej funkcji rodziny jest także przekazanie dziecku historii rodziny, wykształcenie szacunku dla wartości rodzinnych oraz kultywowanie zwyczajów wcześniejszych pokoleń (Rostowska, 2009). Uwzględniając ogromny wpływ rodziny na wszechstronny rozwój dziecka T. Rostowska

(2002) przyjęła następującą klasyfikację funkcji rodziny: ***funkcja prokreacyjna, funkcja opiekuńczo-wychowawcza, funkcja socjalizacyjna, funkcja edukacyjna, funkcja emocjonalno-ekspresyjna oraz funkcja ekonomiczna.***

Ostatnia z przedstawionych psychologicznych klasyfikacji funkcji rodziny jest autorstwa K. Wałęckiej-Matyji (2014). Autorka wskazuje na nowy kontekst kulturowo-społeczny, w którym znalazł się system rodzinny. K. Wałęcka-Matyja (2014) przyjmuje następującą klasyfikację funkcji rodziny: ***funkcja prokreacyjna, funkcja seksualna, funkcja ekonomiczna, funkcja opiekuńcza, funkcja socjalizacyjna, funkcja edukacyjna, funkcja emocjonalna oraz funkcja spójności.***

Uzasadnieniem dla oddzielnego potraktowania funkcji prokreacyjnej i seksualnej są poglądy wiążące się z przekonaniem, że prokreacja związana jest raczej ze sferą biologiczną, natomiast potrzeby seksualne są pewnym składnikiem sfery społeczno-kulturowej. Współcześnie w wypełnianiu *funkcji prokreacyjnej* zauważa się mniej chętnie podejmowanie decyzji o poczęciu dziecka lub też jej odkładanie na późniejszy okres, co może wynikać ze wzrostu indywidualizmu jednostki, wysokiego zorientowania na wykształcenie i sukces zawodowy, ale również z obaw młodych par związanych z wysokimi kosztami wychowania potomstwa. Ponadto w XXI wieku obserwuje się większy repertuar sposobów umożliwiających sterowanie realizacją tej funkcji, a także wyższy niż dawniej stopień społecznej akceptacji urodzeń w parach, które nie są połączone więzią małżeńską.

Aktualnie zmieniło się także znaczenie *funkcji seksualnej* w życiu małżeńskim. Pary rzadziej traktują relacje intymne jako prowadzące do poczęcia potomstwa, natomiast częściej jako źródło przyjemności. Przyczyniły się do tego dwa zjawiska: wyższy niż kilka dekad temu stopień równouprawnienia kobiet i mężczyzn w zakresie uzyskiwania satysfakcji seksualnej oraz utrata przez seks statusu tematu tabu (Zawadzka, 2012). Z przeprowadzonych badań wynika, że współcześnie funkcja seksualna jest częściej spełniana nie tylko w parach, które dopiero zamierzają zawrzeć związek małżeński, ale również w takich, które zamierzają funkcjonować w związku kohabitacyjnym. Obserwacja rzeczywistości społecznej skłania do tezy, że zachowania te coraz częściej spotykają się ze społecznym przyzwoleniem (Janicka, 2011).

Istotę *funkcji opiekuńczej* stanowi udzielanie pomocy, okazywanie troski i wsparcia członkom rodziny, którzy samodzielnie nie są w stanie o siebie zadbać lub znajdują się w trudnym położeniu życiowym. Zalicza się tu głównie działania związane z opieką nad małymi dziećmi, osobami przewlekłe chorymi i starszymi. W ramach funkcji opiekuńczej można wyróżnić aspekt *niespecyficzny* oraz *specyficzny*.

Pierwszy z wymienionych aspektów funkcji opiekuńczej (niespecyficzny) odnosi się do materialnego i fizycznego zabezpieczenia wymagających opieki członków rodziny. Natomiast specyficzny aspekt funkcji opiekuńczej jest charakterystyczny dla opieki rodzinnej i wiąże się z jej atrybutami, do których zaliczane są: miłość bezwarunkowa, przynależność, bliskość, ważność, wyłączność statusu, klimat życia rodzinnego, poczucie bezpieczeństwa oraz oparcia w szerokim horyzoncie czasowym.

Cel *funkcji socjalizacyjnej* stanowi wprowadzanie dziecka w przestrzeń kulturową danego społeczeństwa oraz przygotowanie go do samodzielnego podejmowania i pełnienia ról społecznych.

Funkcja edukacyjna rodziny obejmuje swym zakresem procesy wychowania w środowiskach naturalnych oraz instytucjonalnych, zachodzące zarówno w sposób zamierzony jak i nieintencjonalny.

Realizacja *funkcji emocjonalnej* związana jest głównie z dbałością o prawidłową, sprzyjającą dobrostanowi psychicznemu wszystkich członków rodziny atmosferę życia rodzinnego. Pozytywny klimat rodzinny umożliwia zaspokajanie potrzeb emocjonalnych oraz interakcje między poszczególnymi jednostkami tworzącymi system rodzinny.

Celem ostatniej z wyróżnionych funkcji - *funkcji spójności* jest osiągnięcie oraz utrzymywanie stanu koherencji wewnątrz rodziny (także rozszerzonej) oraz społeczności. Może się ona wyrażać w inicjowaniu procesów mobilizujących ludzi do udzielania sobie wsparcia, pobudzających do działań edukacyjnych, kultywowaniu tradycji, dbałości o relacje międzypokoleniowe oraz w angażowaniu się w inicjatywy społeczne.

Autorka przypisuje tejże funkcji szczególnie istotne znaczenie w dobie kryzysu spójności systemu rodzinnego. Pojawiające się poczucie osamotnienia oraz braku bezpieczeństwa, jest ceną jaką człowiek płaci za zbyt szeroko rozwinięty indywidualizm, autonomię oraz otwarcie na zmianę. Realizacja funkcji spójności rodziny i społeczeństwa wiąże się z egzystowaniem we wspólnocie, co przekłada się na osiągnięcie pewnych korzyści, do których zaliczają się: doświadczanie poczucia bezpieczeństwa, redukcja stresu, wzajemność w udzielaniu sobie pomocy czy kolektywne spędzanie czasu.

4. Psychospołeczne uwarunkowania funkcji rodziny

Omawiając problematykę psychospołecznych determinant funkcji rodziny należy zastanowić się nad rolą oraz "siłą" czynników rodzinnych i pozarodzinnych wpływających na jej korzystne funkcjonowanie lub powodujących jej dezintegrację (dysfunkcjonalność) (tabela 1).

Tabela 1. Psychospołeczne uwarunkowania funkcji rodzinnych.

<i>Psychospołeczne uwarunkowania funkcji rodzinnych</i>	
DETERMINANTY WEWNĄTRZRODZINNE	DETERMINANTY ZEWNĘTRZNE
osobowość małżonków (dojrzałość osobowa)	transformacje społeczne, polityczne, ekonomiczne
jakość związku małżeńskiego	migracja ludności
świadomość i umiejętności wychowawcze rodziców	urbanizacja
uznawane cele procesu wychowania i wzory wychowawcze	rozwój wiedzy, techniki
postawy rodzicielskie, style oddziaływań wychowawczych	postęp i rozwój w środkach masowej komunikacji
stan zdrowia członków rodziny	praca zawodowa kobiet
struktura rodziny	zmiany w kulturze materialnej i duchowej

Źródło: Wałęcka-Matyja, 2014, s. 110.

W pierwszej kolejności zostanie omówiona grupa uwarunkowań determinujących realizację funkcji rodziny o charakterze wewnątrzrodzinnym.

Doniosła rola **dojrzałości osobowej** małżonków wynika z faktu, iż nie tylko decyduje ona o stabilności, trwałości i spójności ich związku, ale także ich odpowiedzialne zachowania oraz postawy stanowią ważny model do naśladowania oraz identyfikacji dla ich dzieci. Omawiany rodzaj dojrzałości obejmuje swym zakresem wszystkie sfery życia psychofizycznego, warunkujące właściwy przebieg relacji interpersonalnych, tak w rodzinie, jak i poza nią (Obuchowska, 2008). W ujęciu T. Rostowskiej (2006) przyjmuje się, że **dojrzałość osobowa** obejmuje następujące elementy: **dojrzałość intelektualną, uczuciową, etyczno-moralną i system wartości** oraz **dojrzałość społeczną**.

Zaznacza się, że w małżeństwie egalitarnym pełnienie określonych funkcji na rzecz rodziny nie wynika raczej z wyznaczonych norm i zasad społecznych, lecz jest tworzone oraz modyfikowane w trakcie wzajemnych interakcji zachodzących między partnerami. Dlatego ich poziom dojrzałości osobowej ma tak ogromne znaczenie zarówno dla **jakości związku małżeńskiego**, jak i funkcjonowania całego systemu rodzinnego.

Poziom realizacji funkcji rodziny uwarunkowany jest także **stanem zdrowia jej członków**. Zdecydowanie stanowi on wielopłaszczyznowy czynnik kompleksowego oddziaływania na funkcje rodziny. Elementom triady medycznej: **PROFILAKTYKA – LECZENIE – REHABILITACJA** odpowiadają realizowane przez rodzinę funkcje (Florek, 2005).

W zakresie **PROFILAKTYKI** prawidłowo realizowana przez rodziców funkcja socjalizacyjno-wychowawcza kształtuje u młodego pokolenia podstawowe nawyki higieniczne, zachowania medyczne, a także umożliwia przekazanie wiedzy medycznej. W ramach funkcji rekreacyjnej zapewniany jest wypoczynek codzienny i wakacyjny, zabawy ruchowe oraz aktywność sprzyjająca zachowaniu zdrowia. Funkcja emocjonalna, przejawiająca się w dbałości o prawidłowy rozwój emocjonalny i intelektualny oraz w zapewnieniu higieny psychicznej życia rodzinnego, przyczynia się do zachowania równowagi psychicznej, w dużym stopniu odpowiedzialnej za poczucie dobrostanu.

W procesie **LECZENIA** rodzina spełnia następujące funkcje: opiekuńczo-zabezpieczającą, emocjonalną, materialno-ekonomiczną, rekreacyjno-towarzyską oraz socjalizacyjną. Zaznacza się jednak specyficzny charakter realizowanych funkcji. Pierwsza z wymienionych funkcji, opiekuńczo-zabezpieczająca, związana jest z sytuacją uzyskania diagnozy, z tworzeniem warunków zapewniających leczenie oraz proces zdrowienia. Ma ona na celu zaspokajanie potrzeb osób hospitalizowanych lub przewlekle chorych, podejmowanie prób samoleczenia, a także szukanie kompetentnej pomocy. Chory członek rodziny szczególnie

w tym okresie potrzebuje wsparcia emocjonalnego, zapewnienia poczucia bezpieczeństwa, stosowania technik obniżających poziom lęku i zagrożenia. Prawidłowe pełnienie funkcji emocjonalnej pozwala zaspokoić wyżej wymienione potrzeby chorego. W sytuacji braku zdrowia wyjątkowego znaczenia nabiera funkcja ekonomiczna. Przyczyniają się do tego wydatki związane z chorobą, bezpośrednie oraz pośrednie koszty leczenia, a także okresowe lub stałe zawieszenie podfunkcji zarobkowej w przypadku pracujących członków rodziny. Może to skutkować czasową lub trwałą zmianą wzoru konsumpcji (żywienie, wypoczynek, ubiór), na droższy a podyktowany wymogami terapii. Widoczne zmiany ujawniają także w zakresie realizowania funkcji rekreacyjno- towarzyskiej. Odnosi się ona do aktywności związanej z odwiedzinami chorych lub hospitalizowanych członków rodziny i dostarczania im rozrywki. Socjalizacyjna funkcja rodziny wiąże się przede wszystkim z nabywaniem praktycznych umiejętności funkcjonowania w roli chorego.

W procesie *REHABILITACJI* duże znaczenie ma prawidłowe pełnienie funkcji emocjonalnej przez rodzinę. Z punktu widzenia chorego, który powraca do zdrowia nadal ważnym jest stwarzanie mu poczucia bezpieczeństwa oraz redukcja lęku. Rodzina może w ten sposób przyczyniać się do kształtowania sytuacji psychologicznej ułatwiającej osobie rehabilitowanej akceptację własnego stanu zdrowia, a czasem nawet niepełnosprawności. W procesie rehabilitacji zwykle niezbędne są działania pielęgnacyjne oraz opieka fizyczna nad osobą poddaną rehabilitacji, co związane jest z reorganizacją struktury ról i obowiązków. Sytuacja ta wyznacza specyficzny charakter pełnienia funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej. Wymagania urządzeń oraz materiałów niezbędnych w procesie rehabilitacji rzutują na dalsze zmiany w wydatkach, co wpływa na sposób pełnienia funkcji ekonomicznej. W zakresie funkcji rekreacyjno-towarzyskiej formy rekreacji skorelowane są z rodzajem niepełnosprawności. Podejmowana aktywność towarzyska ma zaspokajać potrzebę oddźwięku społecznego, zapobiegając izolacji wywołanej nietolerancją czy stygmatyzacją, a także sprzyjać rozładowywaniu napięć psychicznych powstałych poza środowiskiem rodzinnym (Florek, 2005).

Kolejne czynniki stanowiące o jakości realizacji funkcji rodziny stanowią ***świadomość oraz umiejętności wychowawcze rodziców***. Współcześnie można zauważyć dwie wykluczające się perspektywy spojrzenia na dziecko. Z jednej strony E. Key (2005) twierdzi, że współczesne czasy można określić mianem „stuleciem dziecka”. Nowe pokolenie, jego powstawanie, pielęgnowanie i wychowanie stało się bowiem pierwszorzędnym zadaniem społeczeństwa. Postuluje się uwzględnianie prawa dziecka do współdecydowania o sobie oraz do współuczestniczenia w społeczeństwie. Z drugiej strony w rodzinie opisywanej za pomocą

reguł *modelu niezależności* postulowany typ rodzicielstwa cechuje wysoki poziom autonomii. Polega on głównie na kształtowaniu u młodego pokolenia silnej potrzeby uniezależnienia się od innych, bez uwzględnienia poziomu rozwoju dziecka. Relacje między rodzicami a potomstwem opierają się na kontaktach zbliżonych do partnerskich, nie stwarzając odpowiednich warunków do prawidłowego rozwoju osobowości dziecka. Zwykle rodzic nie stara się być autorytetem dla młodego człowieka, nie podejmuje się także udzielania mu często oczekiwanego wsparcia. Charakterystyczne dla tego modelu rodziny dążenie do szybkiego usamodzielnienia się dzieci znacząco skraca okres oddziaływania rodziny (Harwas-Napierała, 2003). Uważa się, że współczesne rodzicielstwo najczęściej opiera się na modelu partnerstwa, który zdecydowanie odrzuca dualizm dziecko-dorosły i pogląd, że dziecko to istota prespołeczna. Co więcej, można zauważyć zjawisko rozmywania się granic między dzieciństwem a dorosłością, przebiegające w dwóch głównych kierunkach:

- zmienia się pojmowanie etapów rozwojowych człowieka, czego przykładem może być sytuacja sztucznie wydłużanego okresu adolescencji, np. od 10 roku życia do zakończenia trwania tego etapu przewidywanego na coraz późniejsze lata,
- zacieranie się granic między dzieciństwem a dorosłością w sytuacji, w której młode pokolenie podejmuje role nauczycieli wobec swych rodziców, będąc bardziej zorientowanym w otaczającym świecie, np. w obsłudze produktów wykorzystujących nowe technologie.

Ostatnim z wymienionych czynników wewnątrzrodzinnych decydujących o poziomie spełniania przez rodzinę funkcji jest jej **struktura**. Nie można nie zauważyć dynamiki w różnorodności form życia społecznego i w proporcjach między liczbą osób żyjących w małżeństwach, osób, które się rozwiódły, są w separacji, tych, które założyły rodziny zrekonstruowane czy wybrały związki kohabitacyjne (Slany, 2006, Janicka, 2006).

W opinii niektórych badaczy wzrost odsetka rodzin monoparentalnych, czyli samotnych rodziców (głównie matek) w stosunku do liczby małżeństw z dziećmi jest jedną z największych przemian strukturalnych rodziny w Polsce (Szukalski, 2004). Zaznacza się, że procesowi powstawania rodzin niepełnych towarzyszy proces tworzenia rodzin zrekonstruowanych. W Polsce około 75-80% rozwiedzionych osób ponownie zawiera związki małżeńskie. Wśród rodzin zrekonstruowanych częściej występują rodziny z ojczymem niż rodziny z macochą. Badacze wskazują także, że coraz częściej formalny związek bywa zastępowany nieformalnym (kohabitacją) (Janicka, 2006).

Do drugiej grupy determinant pozostających w ścisłym związku z realizacją funkcji małżeńsko-rodzinnych należą **uwarunkowania zewnętrzne**. Należą do nich: transformacje

społeczne, polityczne, ekonomiczne, migracja ludności, urbanizacja, rozwój wiedzy, techniki, praca zawodowa kobiet, postęp i rozwój w środkach masowej komunikacji oraz zmiany w kulturze materialnej i duchowej. Z uwagi na temat opracowania nie będą one szerzej omawiane. Wyjątek stanowi kontekst kulturowo-społeczny, który w moim przekonaniu zasługuje na szczególną uwagę.

Współczesne czasy określa się mianem *epoki postmodernistycznej* (Bauman, 2004). Uważa się, że charakteryzują je cechy, do których zaliczane są np. indywidualizm, konsumpcjonizm, laicyzacja, postrzeganie specyficznie rozumianej wolności jako wartości najwyższej, a także pluralizm kulturowy oraz przemiany w relacjach międzyludzkich, w tym szczególnie w związkach o charakterze osobistym. Wszystko to w pewnym stopniu wpływa na sferę życia rodzinnego człowieka. Koncentrując się na pojęciu *indywidualizmu* można zauważyć, że charakteryzuje ono współcześnie wiele obszarów społecznej rzeczywistości. Dominujące aktualnie liberalne, indywidualistyczne kultury w przeciwieństwie do będących w odwrocie kultur kolektywistycznych przyjmują pierwszeństwo potrzeb wolnych jednostek przed interesami grupowymi. Rodziny stanowiące podstawę większości społeczeństw coraz częściej na skutek silnego poczucia niezależności i odrębności osobistej poszczególnych członków stają się mniej spójne. Występujące z dużą intensywnością dążenie do zachowania własnych poglądów oraz realizowania indywidualnych celów przez jednostki tworzące rodzinę powoduje zmianę głębokich więzi emocjonalnych w system niezależnych stosunków międzyludzkich. W efekcie powyższego człowiek ma poczucie autonomii, ale także świadomość braku możliwości uzyskania wsparcia od najbliższych. Badacze problematyki rodzinnej w podejściu międzykulturowym określają powyższy typ rodziny *modelem niezależności*. Z prowadzonych w tym obszarze badań o charakterze interdyscyplinarnym wynika, że współczesna rodzina polska ewoluje w kierunku funkcjonowania według zasad obowiązujących w *modelu niezależności* (Harwas-Napierała, 2003), które coraz silniej wpływając na życie członków rodzin, jak i całego społeczeństwa, przyczyniają się do:

-uznania autonomii i polegania na sobie jako fundamentalnej wartości w wychowaniu, czego skutkiem jest przypisywanie większego znaczenia wartościom jednostkowym, a nie relacyjnym,

-rozluźnienia struktury rodziny i jej atomizacji,

-ograniczenia relacji wspólnotowych w relacjach rodzice- dzieci, dziadkowie-wnuki,

-osłabienia funkcji socjalizacyjnej i funkcjonowania rodziców w relacjach nie mających charakteru wychowawczego,

-dążenia do szybkiego usamodzielnienia się dzieci (Harwas-Napierała, 2010).

Przyjmuje się, że do rozwoju rodziny rozpatrywanej w aspekcie *modelu niezależności*, przyczyniły się niewątpliwie zmiany w jej funkcjonowaniu, wynikające z transformacji roli kobiety oraz procesów cywilizacyjnych jak industrializacja oraz urbanizacja. Należy także zauważyć rolę myśli liberalnej w naukach społecznych i ekonomicznych.

Reasumując rozważania na temat wewnątrzrodzinnych i zewnątrzrodzinnych uwarunkowań realizacji funkcji rodziny należy stwierdzić, że wobec tak wielu czynników destabilizujących trwałość oraz spójność rodziny, wszelkie próby uchwycenia całości determinant przyczyniających się do powstawania oraz nasilania zjawisk patologicznych są mało realne.

5. Dysfunkcjonalność rodziny – wybrane zagrożenia

Uważa się, że wszystkie dziedziny życia rodzinnego związane są z realizacją funkcji rodziny. Psychologowie sądzą, że jeżeli rodzina nie wypełnia należycie którejś z przypisanych jej funkcji, to w jakimś stopniu ogranicza zakres swojego działania i wtedy jest określana mianem **dysfunkcjonalnej** (Ziemska, 1986; Płopa, 2008; Rostowska, 2009). Dysfunkcjonalność rodziny (funkcja negatywna) wpływa bezpośrednio na członków rodziny, blokując ich potrzeby, które nie mogą być w pełni zaspokajane, jak i pośrednio na społeczeństwo, jeśli określona dysfunkcjonalność powtarza się częściej. Zaznacza się, iż funkcja negatywna rodziny może być całkowita bądź częściowa.

Dysfunkcjonalność całkowita oznacza, że wystąpiło kompletne niepowodzenie w realizacji zadań rodziny, w związku z czym muszą ją w tym zastąpić inne osoby czy instytucje. Natomiast **dysfunkcjonalność częściowa** związana jest z trudnościami w realizacji tylko niektórych funkcji, np. emocjonalnej, wychowawczej (Izdebska, 2000).

Rodzina dysfunkcjonalna nie potrafi dostatecznie dobrze wypełniać swoich funkcji związanych z realizacją codziennych obowiązków, zaspokojeniem potrzeb materialnych, zaspokojeniem potrzeb egzystencjalnych swych członków, nie zapewnia możliwości indywidualnego rozwoju wszystkich członków rodziny oraz nie udziela wsparcia (Świętochowski, 2014).

W literaturze przedmiotu najczęściej wymienia się trzy kategorie przyczyn dysfunkcjonalności rodziny jako środowiska wychowawczego. Należą do nich czynniki społeczno – demograficzne, społeczno – ekonomiczne oraz patologie w rodzinie.

Wśród czynników **społeczno – demograficznych** najczęściej wymienia się:

- intensywną industrializację i urbanizację,
- zmiany wzorów życia rodzinnego spowodowane głównie aktywnością zawodową kobiet,
- zmiany w strukturze rodziny,
- rozpad rodzin dużych, wielopokoleniowych, zintegrowanych przestrzennie i społecznie na rzecz małych, dwupokoleniowych,
- obniżającą się liczbę urodzeń,
- zwiększającą się natomiast liczbę dzieci urodzonych w związkach pozamałżeńskich,
- częsty rozpad polskiej rodziny.

Rozpatrując uwarunkowania *społeczno – ekonomiczne* dysfunkcjonalności rodzin badacze zwracają uwagę na:

- bezrobocie, niedostatek materialny,
- brak perspektyw życiowych,
- szeroki krąg odbiorców świadczeń pomocy społecznej.

Analizując rodzaje *patologii występujących w rodzinie* zwraca się uwagę na następujące zjawiska:

- alkoholizm,
- narkomania,
- kryminalizm,
- przemoc w rodzinie,
- hazard,
- prostytutka,
- kaziroctwo,
- choroby psychiczne i przewlekłe somatyczne oraz ciężkie kalectwo dziecka czy innego członka rodziny,
- niewłaściwe wykonywanie obowiązków rodzicielskich.

Podkreśla się, że w tych przypadkach następuje deprywacja podstawowych potrzeb dziecka, co implikuje nieprzystosowanie społeczne, a często stanowi także przyczynę pozbawienia praw rodzicielskich i w konsekwencji sieroctwa. Często dzieci z rodzin dysfunkcyjnych podlegają procesowi *parentyfikacji*. Rodzice oczekują od nich, że będą realizowały role i zadania, które niejednokrotnie przerastają ich kompetencje i możliwości. Dzieci zostaje obarczone deficytem opieki rodzicielskiej i nie doświadczają (w pełni lub wcale) rodzica jako opiekuna.

Badacze uważają, że konstelacja tych niekorzystnych czynników i doświadczanie niepowodzenia w wielu sferach życia stanowią często „zakłęty krąg” pogłębiający dysfunkcjonalność rodziny. Jego konsekwencją są trudności w realizacji m.in. funkcji opiekuńczej i wychowawczej. Bowiem w niekorzystnej rodzinnej atmosferze nie tylko są nie zaspokajane potrzeby materialne dzieci, ale przede wszystkim niezwykle ważne dla prawidłowego rozwoju potrzeby emocjonalne. Niezaspokojona potrzeba bezpieczeństwa, poczucie inności, bezradność wobec problemów, stałe doświadczanie napięcia powoduje trudną sytuację psychospołeczną dziecka, która niekorzystnie wpływa na jego wyobrażenia o świecie, o nim samym oraz na zakres doświadczeń osobistych i społecznych. Innym zagrożeniem dla rozwoju dzieci z rodzin dysfunkcyjnych jest zinternalizowanie nieprawidłowych wzorców zachowań rodzicielskich, które są im przekazywane drogą transmisji międzypokoleniowej (np. zachowania kryminogenne, nałogi, długotrwałe bezrobocie, postawy wychowawcze). Ponadto rodziny dysfunkcyjne są narażone na ryzyko *ekskluzji społecznej*, czyli zerwania więzi rodzinnych i społecznych. Niewątpliwie stanowi to jeden z przejawów dezintegracji i wykluczenia rodziny (Silver, 1994). Podkreśla się, że *ekskluzja społeczna* rodzin dotyczy czterech obszarów ich funkcjonowania, tj. ekonomicznego, politycznego, społecznego i kulturalnego. W wymiarze *ekonomicznym* odnosi się do doświadczania biedy oraz szeregu jej konsekwencji ograniczających możliwość partycypacji członków rodziny w zaspokajaniu podstawowych potrzeb materialnych. W aspekcie *politycznym* odnosi się do ograniczonego dostępu do informacji i możliwości niezbędnych do zaangażowania się w życie polityczne oraz do niewykorzystywania prawa decydowania o kwestiach istotnych dla społeczności lokalnej. *Ekskluzja społeczna* oznacza brak możliwości uczestnictwa w różnych dziedzinach życia społecznego, w tym w życiu kulturalnym. Niedostateczny kontakt z kulturą (zarówno tzw. „kulturą wyższą”, jak i kulturą popularną) powoduje, że osoby wykluczone tracą odniesienie do ram symbolicznych, w których odbywa się społeczna komunikacja (*ekskluzja* w wymiarze kulturalnym) (Czapiński, 2009).

Podkreśla się, że coraz więcej dzieci jest wychowywanych w rodzinach, które nie są w stanie zapewnić im nawet podstawowych warunków prawidłowego rozwoju. Problem ten dotyczy zarówno rodzin pełnych, które mogą być dotknięte permanentnymi konfliktami między członkami rodziny czy powszechnie występującymi negatywnymi zjawiskami społecznymi, np. alkoholizm, przemoc, bezrobocie, jak również rodzin o zróżnicowanej strukturze, jak np., rodziny monoparentalne czy zrekonstruowane (Wałęcka-Matyja, 2009). Zaznacza się jednak, że nie jest to cecha tylko współczesnych czasów. Zjawisko pozbawienia pewnej grupy dzieci właściwej opieki rodzinnej występowało w każdej epoce historycznej. Jednak to, co aktualnie

zwraca uwagę przedstawicieli nauk społecznych i humanistycznych, to fakt wzrastania liczby osieroconych biologicznie czy społecznie dzieci oraz niedostateczne w stosunku do potrzeb oraz możliwości społeczeństwa poradzenia sobie z tą sytuacją.

W literaturze przedmiotu panuje zgodny pogląd, iż prawidłowo funkcjonująca rodzina posiada najlepsze warunki do udzielania wsparcia swym członkom, stanowiąc naturalne środowisko wychowawcze oferujące w bezpośredni sposób swój ogromny potencjał. Wsparcie społeczne z naukowego punktu widzenia pełni pozytywną psychologiczną funkcję. Polega ona głównie na znoszeniu destrukcyjnego wpływu czynników dezorganizujących zachowania i prowadzących do powstania zaburzeń w funkcjonowaniu somatycznym. Potwierdzeniem powyższej myśli są wyniki przeprowadzonych badań o charakterze longitudinalnym, które pozwalają wnioskować, iż wczesne wsparcie środowiska rodzinnego udzielane adolescentom dodatkowo koreluje z pozytywnym przystosowaniem w późniejszym okresie życia oraz brakiem zaburzeń psychicznych (Miller, Lloyd, 1991). Co więcej, już samo spostrzeganie dostępności i możliwości otrzymania wsparcia rodzinnego prowadzi do zwiększenia elastyczności działania w obliczu stresu (Garmezy, Masten, Tellegen, 1984).

Prawidłowa jakość wspierających więzi rodzinnych jest niezwykle cenna z perspektywy psychicznego rozwoju jej członków. Pomoc ta powinna przybierać dwojaką formę: wsparcia społecznego oraz dostarczania wzorów osobowych, które wskazywałyby właściwe dla danej sytuacji zachowania. Rezultaty badań prowadzonych przez Richarda Balla (1983) wskazują, że wśród różnorodnych komponentów sieci społecznej większe znaczenie ludzie przypisują wsparciu emocjonalnemu niż aktualnej, konkretnej pomocy.

Zatem wyjątkowo ważnym oraz uzasadnionym aplikacyjnie, zarówno z jednostkowego, jak i społecznego punktu widzenia jest podejmowanie działań profilaktycznych oraz świadczenie pomocy rodzinom dysfunkcyjnym w szerokiej perspektywie czasowej.

6. Profilaktyka i pomoc w pokonywaniu zagrożeń życia rodzinnego

W życiu człowieka, na każdym etapie mogą występować krytyczne wydarzenia życiowe, które zmuszają go do dokonywania istotnych zmian i rozstrzygnięć. Wydarzenia te nieuchronnie i radykalnie zakłócają funkcjonowanie jednostki w otoczeniu, wymagając uaktywnienia procesu adaptacji psychicznej. W tego typu sytuacjach najbardziej pożądanym jest wsparcie ze strony rodziny. Jednak zdarza się, że cała rodzina wymaga pomocy ze strony instytucji zewnętrznych.

Podjmując działania pomocowe na rzecz rodzin zmagających się z trudnościami należy podkreślić, że działania te wymagają, poza wsparciem psychologicznym, ulokowania w **polityce centralnej i lokalnej**. W aspekcie legislacyjnym cenna jest dbałość o to, by regulacje prawne tworzyły spójny system. Podkreśla się, że system norm chroniących rodzinę składa się z dokumentów o zróżnicowanym poziomie ogólności i mocy, są to m.in.: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, Prawo dotyczące rodziny, akty prawa krajowego (np. prawo pracy, ubezpieczenia społeczne, wsparcie rodzin), a także akty prawa międzynarodowego jak np. Konwencja o Prawach Dziecka, Europejska Karta Socjalna itp.

Szczegółową dziedziną polityki społecznej jest **polityka rodzinna**, która zorientowana na zaspokojenie potrzeb rodzin, wprowadza i porządkuje wzajemne stosunki państwa, społeczeństwa i rodzin. **Pomoc społeczna** stanowi tylko część zadań publicznych, kierowanych do rodzin, znajdujących się w sytuacji krytycznej. Chodzi w niej głównie o reorientację polityki społecznej w Europie, a jej zadaniem jest polepszenie dobrostanu rodzin i odnowa demograficzna społeczeństw. Zaznacza się, że najbardziej poszkodowane w rodzinach dysfunkcyjnych są dzieci. W całej Unii Europejskiej około 25 mln dzieci do 17 roku życia jest zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym. Polska z odsetkiem dzieci zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym na poziomie 24,2 % zajmuje 14. miejsce w UE. Choć podkreśla się, że w latach 2010-2016 odnotowano spadek ubóstwa w Polsce (o 6,6 pkt. proc.) to nadal 1 mln 648 tys. polskich dzieci wciąż podlega ryzyku ubóstwa lub wykluczenia społecznego. Tak wynika z najnowszych danych Eurostatu (<http://ec.europa.eu/eurostat>). Dlatego też podkreśla się **zbiorową odpowiedzialność** wszystkich podmiotów za dobrostan i życiowe szanse dzieci, bez względu na to, jaka jest ich sytuacja rodzinna oraz jakim kapitałem dysponują ich rodzice. Dzieci powinny być traktowane są jako dobro publiczne (rzadkie i wymagające dużych nakładów finansowych, zwłaszcza we wczesnej ontogenezie).

Wspierając rodziny dysfunkcyjne należy mieć świadomość wielu dylematów, które pojawiają się w tej sytuacji. W celu udzielenia skutecznej pomocy rodzinom w potrzebie ważnym jest zachowanie proporcji między wymiarami *aktywizacji rodzin* (ze względu na osobistą odpowiedzialność za byt rodziny) a działaniami *osłonowymi* (ze względu na trudności funkcjonowania rodziny wynikające z jej struktury). Innym dylematem osoby pomagającej rodzinom jest oszacowanie skuteczności *długookresowego* wsparcia rodziny (np. zmiana zachowań, postaw, motywacji członków), a wsparcia o charakterze *krótkookresowym* (np. świadczenia pieniężne).

Jako niezwykle przydatną w udzielaniu pomocy rodzinom z trudnościami uznaje się zasadę **zasadę subsydiarności** (pomocniczości). Zasada ustrojowa, zapisana w preambule Konstytucji RP nakazuje pomoc jednostkom i grupom, które mimo przewycięzania trudności nie radzą sobie, a jednocześnie oznacza zakaz odbierania zadań jednostkom niższego rzędu przez jednostki wyższego rzędu. Wymienia się trzy komponenty zasady pomocniczości:

- *zakaz odbierania*
- *nakaz subsydiarnego towarzyszenia* (pomoc instytucji publicznej, gdy grupa niższego rzędu sobie nie radzi)
- *nakaz subsydiarnej redukcji* (wycofanie działań pomocowych, po usamodzielnieniu się grupy niższego rzędu)

Są to etapy procesu pomocniczego wsparcia, które aby zakończyło się sukcesem wymaga przejścia przez wyróżnione fazy (Andrzejewski, 2003). W tabeli 2 przedstawiono poszczególne etapy zasady pomocniczości w relacji do czasu i długości interwencji ze strony instytucji wyższego rzędu (pomocowej). Zreferowano, jakie zjawiska występują w rodzinie w sytuacjach nieadekwatnej interwencji ze strony instytucji.

Tab.2 Etapy zasady pomocniczości a czas i długość interwencji ze strony instytucji

Etapy zasady pomocniczości	Zbyt szybka interwencja/ zbyt krótkie działanie ze strony instytucji	Zbyt późna interwencja/ zbyt długie działanie ze strony ze strony instytucji
Zakaz odbierania	Uzależnienie (bierność, rozbicie)	Trudne usamodzielnienie
Nakaz towarzyszenia	Uzależnienie	Trudne usamodzielnienie
Nakaz redukcji	Nieusamodzielnienie	Uzależnienie

Źródło: opracowanie własne, na podstawie Raław, Trawińska, 2013.

Nie jest możliwym prowadzenie pracy socjalnej z rodziną i skutecznej asysty bez działań kierowanych do społeczności lokalnych, w których rodziny żyją. Do kolejnych **etapów realizacji pomocy socjalnej** zaliczane są następujące: kwalifikowanie rodzin dysfunkcyjnych

przez pracowników socjalnych, opracowywanie diagnozy przyczyn sytuacji trudnej (z uwzględnieniem zasobów oraz deficytów) i propozycji szczegółowego planu pracy z rodziną, zawarcie kontraktu socjalnego oraz prowadzenie pracy socjalnej z indywidualnym przypadkiem. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na rolę asystenta rodziny, wykonującego nowy zawód i świadczącego nową usługę socjalną. Jest to osoba, która przez pewien czas wspiera rodzinę, aby w przyszłości samodzielnie ona potrafiła pokonywać trudności życiowe, zwłaszcza dotyczące opieki i wychowania dzieci. Wymagania oraz zadania przewidziane dla osoby podejmującej się tej roli określone są ustawowo (Dz.U.2017.0.697 t.j. - Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, znowelizowana 9 marca 2017 roku). Nie mniej jednak w pracy z rodziną można wyróżnić główne obszary, które szczególnie intensywnie powinny zostać objęte wsparciem asystenta rodzinnego. Należą do nich: zatrudnienie, stan zdrowia, oparcie społeczne, umiejętność kontroli poziomu dochodów i wydatków oraz nauka zaradności życiowej. Inną formą wsparcia może być organizowanie przez asystenta rodziny zajęć w grupach samopomocowych dla rodzin objętych wsparciem asystenta rodziny. Stanowi to okazję nie tylko do obserwowania relacji między rodzicami i dziećmi, a także korygowania ich.

Podkreśla się, że pomoc rodzinom wieloproblemowym powinna przybierać charakter interdyscyplinarnej. Bowiem zespoły złożone z prawników, psychologów, lekarzy, rehabilitantów, pedagogów, pracowników socjalnych mają realną możliwość poprawy sytuacji rodzin w potrzebie. Niezbędną jest **pomoc psychologiczna**, która powinna koncentrować się głównie na kształtowaniu kompetencji w zakresie: skutecznej komunikacji, asertywności, kontroli emocji, konstruktywnego radzenia sobie ze stresem, budowania poczucia własnej skuteczności oraz adekwatnej samooceny, umiejętności wyznaczania oraz osiągania celów, kształtowania prawidłowych relacji z dziećmi w procesie wychowania oraz z innymi ludźmi.

Dobre praktyki w pracy z rodziną dysfunkcjonalną

- ***Metoda grupowa w pracy socjalnej z rodziną***

- a) grupy edukacyjne dla matek/ojców przejawiających bezradność w sprawach opiekuńczo - wychowawczych i w prowadzeniu gospodarstwa domowego,
- b) program korekcyjno-edukacyjny DULUT (Domestic Abuse Intervention Project of Duluth) - leczenie sprawców przemocy psychoedukacją
- c) świetlice środowiskowe prowadzone przez doświadczonych pedagogów i psychologów

- **Portale internetowe**

- a) *Inicjatywa „Tato.Net”* - budzi świadomość mężczyzn jako ojców (konferencje, warsztaty edukacyjne, portal internetowy, publikacje promujące ojcostwo, badania naukowe),
- b) *szkolenia e-learningowe* np. jak napisać CV, jak przejść z sukcesem przez rozmowę kwalifikacyjną.

- **Mediacje rodzinne** - Stowarzyszenie Mediatorów Rodzinnych. Mediacja wspiera rodzinę na wszystkich etapach. Ważne obszary: rozstanie partnerów, konflikty, organizacja życia po rozstaniu, ułatwiają skoncentrowanie się na roli rodzicielskiej.

- **Działalność fundacji**

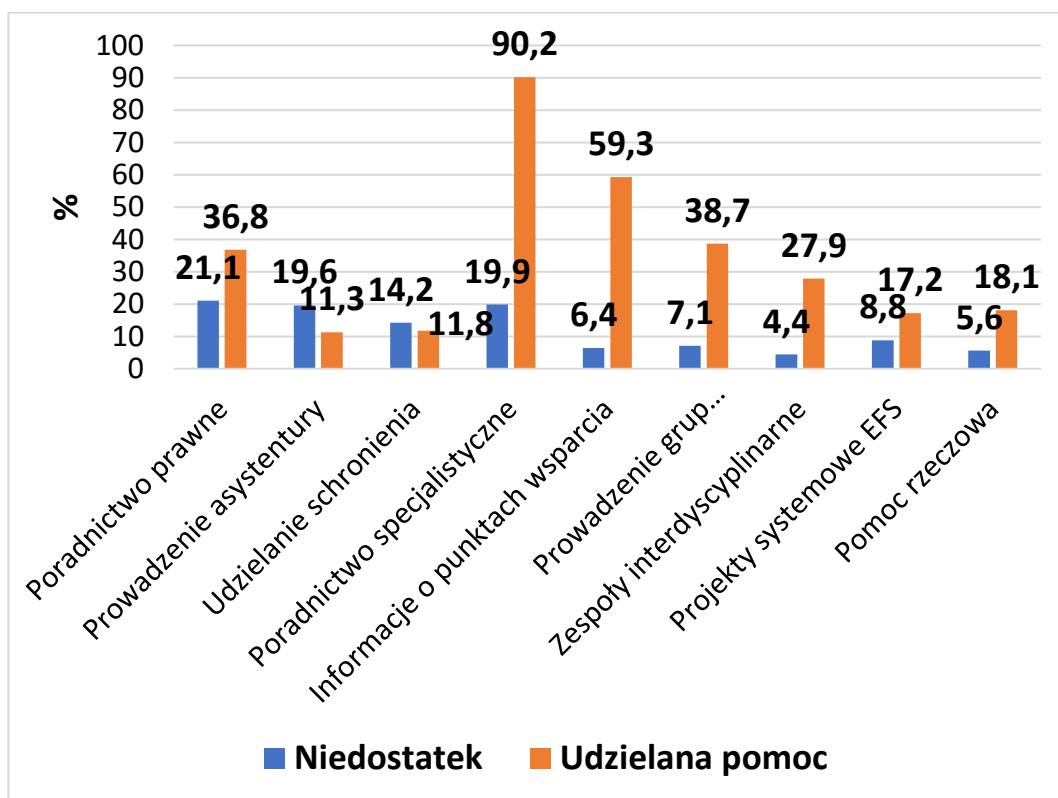
- a) **Fundacja Rodzina Nadziei** - opiekuje się dziećmi z rodzin, które znajdują się w trudnej sytuacji życiowej, które borykają się z różnymi problemami: wychowawczymi, emocjonalnymi, socjalnymi.
- b) **Fundacja Rodzice Przyszłości** - kampanie społeczne, poradniki, blog, warsztaty, podnoszenie świadomości rodzicielstwa.

- **Realizacja projektów międzynarodowych** podejmujących problematykę rodzin z trudnościami w funkcjonowaniu

- a) *projekt FALFOS* – edukacja rodzinna w rodzinach zastępczych.
Akcentowanie *procesu uczenia się rodziny* (ang. *family learning*), który często skupia się na wspieraniu formalnej edukacji dzieci. Chodzi jednak także o świadomość, refleksję, rozważenie obecności nieformalnych procesów uczenia się i związanych z nim wartości, relacji i tożsamości w ramach różnych warunków).
- b) *projekt pt. Hey! Teachers, don't leave the kids alone* – propagujący ideę *edukacji włączającej* (ang. *inclusive education*), czyli długiego procesu mającego na celu rozwój zdolności adaptacyjnych szkół w kontekście dostosowywania warunków do potrzeb uczniów bez względu na ich różnorodność (stan zdrowia, pochodzenie z rodzin o zróżnicowanej strukturze i funkcjonalności, poziom zamożności, wyznanie itp.). Szkoły

powinny zapewniać edukację uczniom z różnymi rodzajami niepełnosprawności, reprezentującymi różne środowiska społeczne.

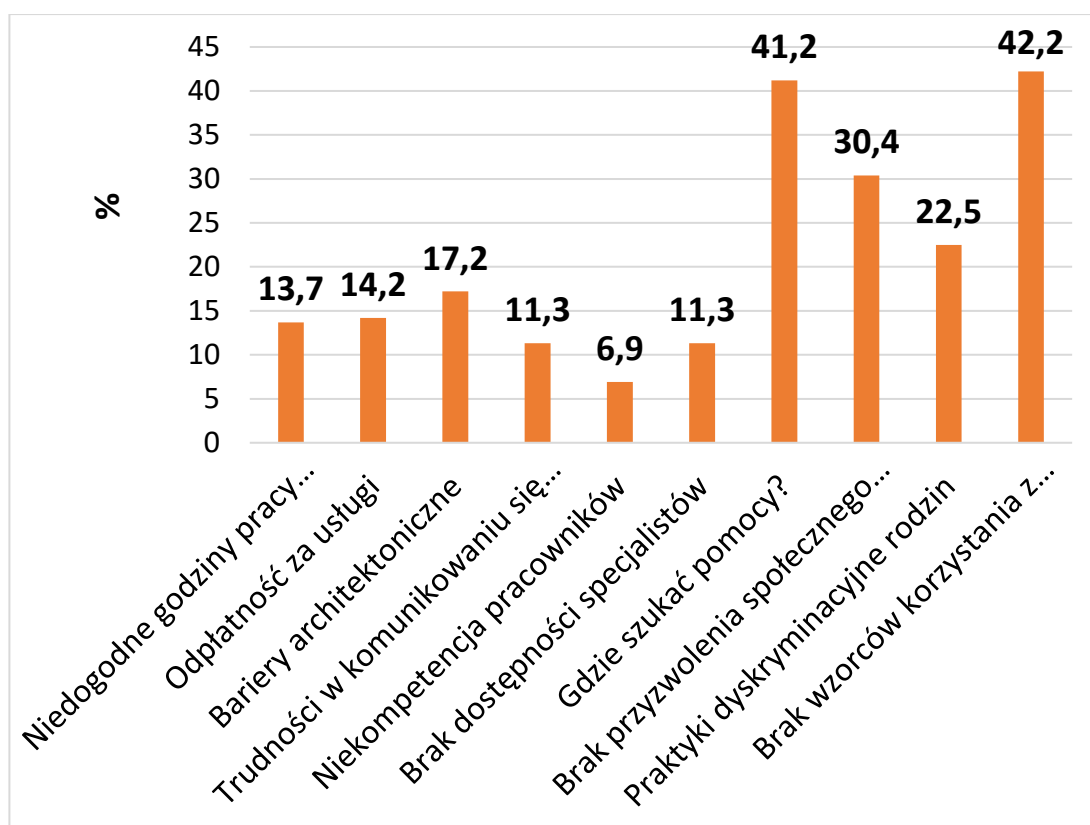
Mimo występowania wielu form pomocy socjalnej rodzinom w potrzebie należy wspomnieć o blaskach i cieniach działalności pomocowej z perspektywy pracowników społecznych. W badaniach D. Trawińskiej, przeprowadzonych na 203 pracownikach socjalnych (74% kobiet) z Katowic, wykazano, że choć wykorzystują oni w swojej pracy zróżnicowane formy wsparcia rodzin wieloprotblemowych to uważają, że nadal pomoc ta jest niewystarczająca, szczególnie w zakresie: udzielania poradnictwa prawnego (21,1%), poradnictwa specjalistycznego (19,9), asystentury rodzinnej (19,6) oraz udzielania schronienia poszkodowanym członkom rodzin (14,2%) (wykres 1).

Wykres 1. Rozkład procentowy wyników w zakresie świadczonych form pomocy socjalnej oraz niedostatków w tym zakresie z perspektywy pracowników socjalnych, badanych w latach 2011-2012.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Trawińska, 2012.

Ciekawym zagadnieniem jest określenie przyczyn, z powodu których rodziny wieloprotblemowe w ograniczonym stopniu korzystają z pomocy socjalnej. Uzyskane w tym zakresie wyniki przedstawiono na wykresie 2.

Wykres 2. Rozkład procentowy wyników w zakresie przyczyn, z powodu których rodziny wieloprotblemowe w ograniczonym stopniu korzystają z pomocy socjalnej. Perspektywa pracowników socjalnych, badanych w latach 2011-2012.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Trawińska (2012).

Jak się okazuje największy procent badanych pracowników socjalnych uważa, że główne przyczyny ograniczonego korzystania ze wsparcia socjalnego przez rodziny wieloprotblemowe stanowią brak wzorców korzystania z pomocy przez rodziny (42,2%) oraz niedostatek informacji o tym, gdzie można uzyskać pomoc (41,2%). Bariere stanowi także niski poziom przyzwolenia społecznego na okazywanie słabości i nieradzenia sobie przez rodziny (30,4%).

Otrzymane przez Trawińską wyniki badań (2012) wyraźnie wskazują, że oddziaływania psychoedukacyjne nadal są bardzo potrzebne w środowiskach wymagających wsparcia

socjalnego, bowiem facylitują realną możliwość poprawy funkcjonowania zarówno poszczególnych osób, jak i rodzin, a w ogólniejszym ujęciu całego społeczeństwa.

Reasumując, rezultat działań podejmowanych na rzecz prawidłowego funkcjonowania rodzin powinien stanowić wskaźnik zmian dokonujących się na trzech poziomach. Pierwszy poziom zmian odnosi się do sytuacji osobistej i rodzinnej poszczególnych członków rodzin dysfunkcyjnych. Drugi z wymienionych poziom zmian obejmuje społeczność, a precyzując reorientację w społecznym postrzeganiu, definiowaniu, klasyfikowaniu problemu dysfunkcyjności rodzin. Natomiast ostatni, trzeci poziom zmian obejmujący kwestie instytucjonalno-organizacyjne, winien prowadzić do integracji lub wykształcenia systemu wsparcia dla rodzin, zarówno ponadlokalnego jak i lokalnego.

Cytując myśl znanego socjologa warto pamiętać, że „... ludzka zdolność do współpracy jest o wiele większa i bardziej złożona niż to, na co pozwalają instytucje...” (Sennett, 2013, s. 48).

Literatura:

- Andrzejewski, M. (1999). *Prawna ochrona rodziny*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Ball, R. E. (1984). Family and Friends: A Supportive Network for Low-Income American Black Families, *Journal of Comparative Family Studies*, 14, 51– 65.
- Bauman, Z. (2004). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Wyd. Sic!
- Bertalanffy von, L. (1984). *Ogólna teoria systemów*. Warszawa: Wyd. PWN.
- Bronferbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Czapiński, J. (2009). Pojęcie wykluczenia społecznego. W: I.E. Kotowska (red.), *Rynek pracy i wykluczenie społeczne w percepcji Polaków – diagnoza społeczna*. Warszawa: Wyd. Zakład Wydawnictw Statystycznych.
- Danilewicz, W. (1995). Zagrożenia realizacji funkcji współczesnej rodziny. Wybrane problemy. W: W. Danilewicz, J. Izdebska, B. Krzesińska-Żach (red.), *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym* (s. 37–82). Białystok: Wyd. Trans Humana.
- Epstein, N. B. Bishop, D., Ryan, C., Miller, Keitner, G., (1993). The McMaster Model View of Healthy Family Functioning. W: F. Walsh (red.), *Normal Family Processes* (s. 138–160). The Guilford Press: New York/London.

- Florek M. (2005). Rodzina wobec poszkodowanego w wypadku jej członka. *Dylematy Współczesnych Rodzin. Roczniki Socjologii Rodziny XVI*, 141–151. Poznań: Wyd. UAM.
- Frieske, K. (1997). *Bieda – miary i interpretacje*. W: Stanisława Golinowska (red.), *Polska bieda II. Kryteria. Oceny. Przeciwdziałanie*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Garnezy, N., Masten, A.S. Tellegen, A. (1984). The study of stress and competence in children: A building block for developmental psychopathology. *Child Development*, 55, 97–111.
- Harwas – Napierała, B. (2003). Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców. W: B. Harwas – Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego* (s. 11–25). Poznań: Wyd. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Harwas-Napierała, B. (2010). Rodzina w kontekście współczesnych zagrożeń. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (s. 11–21). Warszawa: Wyd. Difin.
- Izdebska, J. (2000). *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku: niepokoje i nadzieje*. Białystok: Wyd. "Trans Humana".
- Janicka I. (2011). Satisfaction with marriage in the case of prenuptially cohabitating and non-cohabitating couples. W: H. Liberska (red.), *Relations in marriage and family: genesis, quality and development* (s. 51–66). Bydgoszcz: Wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Janicka, I. (2006). *Kohabitacja a małżeństwo w perspektywie psychologicznej. Studium porównawcze*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Key, E. (2005). *Stulecie dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Liberska H. (2011). Development in the family. W: H. Liberska (red.), *Relations in marriage and family: genesis, quality and development* (s. 13–30). Bydgoszcz: Wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Minuchin, S. (1988). Relationship within the family: A systems perspective development. W: R.A. Hinde, J. Stevens-Hinde (red.), *Relationships within the families* (s. 7–26). Oxford: Claredon Press.
- Lipska, A. Zagórska, W. (2011). Stająca się dorosłość w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia. *Psychologia Rozwojowa*, 16 (1), 9–21.
- McC Miller, P., Lloyd, C. (1991). Social support and its interactions with personality and childhood background as predictors of psychiatric symptoms in Scottish and American medical students. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 26, 171–177.
- Murdock, P. M. (1949). *Social structure*. New York: Free Press.
- Obuchowska, I. (2008). *Nasze dzieci. Jak je kochać*. Poznań: Wyd. Media Rodzina.

- Plopa, M. (2008). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków. Wyd. Impuls.
- Raław M., Trawkowska D. (2013). *Samotne rodzicielstwo. Między diagnozą a działaniem*. Warszawa: Wyd. Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Rostowska T. (2009). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*. Kraków: Wyd. Impuls.
- Rostowska T. (2006). Rozwojowe aspekty życia rodzinnego. W: T. Rostowska (red.) *Jakość życia rodzinnego. Wybrane zagadnienia* (s.11–28). Łódź: Wyd. Wyższa Szkoła Informatyki.
- Rostowska, T. (2002). *Psychologiczne aspekty edukacyjnej funkcji rodziny*. W: T. Rostowska, J. Rostowski (red.), *Rodzina–rozwój–praca. Wybrane zagadnienia* (s.83–90). Łódź: Wyd. Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki w Łodzi.
- Rostowski J., Rostowska T. (2011). Satisfying psychological needs and quality of life among married and cohabitating couples. W: H. Liberska (red.), *Relations in marriage and family: genesis, quality and development* (s.67–98). Bydgoszcz: Wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Sennett, R. (2013). *Razem. Rytuały, zalety i zasady współpracy*, przeł. Jan Dzierzgowski. Warszawa: Warszawskie: Wydawnictwo Literackie Muza SA.
- Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133, 5–6.
- Slany, K. (2006). *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Zakład Wydawniczy – NOMOS
- Szukalski, P. (2004). Rodziny i gospodarstwa domowe w Polsce i w krajach UE. W: W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski. (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim* (s. 22–47). Łódź: Wyd. UŁ.
- Świętochowski, W. (2014). Rodzina w ujęciu systemowym. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s.21–46). Warszawa: Wyd. PWN.
- Trawkowska, D. (2012). *Diagnoza problemów społecznych i monitoring aktywizacji polityki rozwoju zasobów ludzkich w Katowicach*.
- https://www.efs.20072013.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/baza_projektow_badawczych_efs/Documents/B3_Dobre%20praktyki_SYSTEMY_WSPARCIA Dostęp: 30.03.2018.
- Tyszka Z. (2003). *Rodzina we współczesnym świecie*. Poznań: Wyd. UAM.
- Tyszka, Z. (2001). *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*. Poznań: Wyd. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wałęcka-Matyja, K. (2014). Rola i funkcje rodziny. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s.95–114). Warszawa: Wyd. PWN.

Wałęcka-Matyja, K. (2009). *Struktura rodziny a zróżnicowanie zachowań społecznych i osobowości młodzieży*. Łódź. Wyd. UŁ.

Zawadzka, E. (2012). Funkcje rodziny dawniej i współcześnie. Podobieństwa i różnice-studium teoretyczne. W: K.M. Stępkowska, J.K. Stępkowska (red.), *Instytucja rodziny wczoraj i dziś. Perspektywa interdyscyplinarna* (s.7–13). Lublin: Copyright by Authors.

Ziemska M. (1986). (red.). *Rodzina i dziecko*. Warszawa: Wyd. PWN.

Ziemska, M. (1979). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wyd. Wiedza Powszechna.

<http://www.lexlege.pl/ustawa-o-wspieraniu-rodziny-i-systemie-pieczy-zastepczej/art-196>.

Dostęp: 02.04.2018.

http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Income_distribution_statistics/pl&oldid=353684. Dostęp: 30.03.2018.